

**Το Ταξίδι μου του Ψυχάρη:
Γλωσσικές σημειώσεις επί του περιθωρίου**

Μαρία Βλασσοπούλου¹ & Νίκος Μαθιουδάκης²

¹Βιβλιοθήκη της Βουλής, Προϊσταμένη Μπενακείου Βιβλιοθήκης, ²Δημοκρίτειο
Πανεπιστήμιο Θράκης
m.vlassopoulou@parliament.gr, nikosmathious@gmail.com

Abstract

In this paper we trace changes, corrections and interventions as considered by Psicharis, while revising the first edition of his work To Taxidi mou. The investigation has been carried out by co-examining copies of this emblematic work preserved in his Books Collection as well as by taking into account relevant information originating from his Archive, both kept in the Benakeios Library of the Hellenic Parliament Library. We primarily focus on linguistic notes in a dialogue with Argiris Eftaliotis taking place on the margin of a first edition copy (1888) towards a second one (1905). The investigation, preliminary presented here, is part of a wider endeavour, aiming to explore Psicharis' response to contextual continuities and changes unfolding in the meantime between the first and the third (1926) editions of To Taxidi mou. Furthermore, it aspires to a digital edition of the text with all revising annotations, linked to relevant archival material, such as Psicharis' texts, letters and newspaper articles.

Key words: Yannis Psicharis, To taxidi mou, linguistic comments, stylistic data, Argiris Eftaliotis, Psicharis' Archive, Benakeios Library

1 Ο Ψυχάρης και το αρχείο του

Ο Ψυχάρης γεννιέται Ρωμιός το 1854, εκτός συνόρων του ελληνικού κράτους, στην Οδησό με την ακμάζουσα ελληνική παροικία, και πεθαίνει γάλλος πολίτης το 1929, στο Παρίσι. Δεν ζει ποτέ στο ελλαδικό κέντρο, περνά μικρό διάστημα της παιδικής του ηλικίας στην Κωνσταντινούπολη και νωρίς στα μαθητικά του χρόνια εγκαθίσταται στη Γαλλία – πρώτα στη Μασσαλία και μετά στη γαλλική πρωτεύουσα. Εκεί θα ζήσει τα περισσότερα χρόνια της ζωής του ως το τέλος του. Το 1885 καταλαμβάνει στην École [Pratique] des Hautes Études την έδρα μεσαιωνικής και νεοελληνικής φιλολογίας, η οποία αποτελεί την πρώτη έδρα νεοελληνικών σπουδών στην Ευρώπη. Το 1904, μετά τον θάνατο του Émile Legrand, εκλέγεται καθηγητής στην École des Langues Orientales Vivantes, θέση που θα κρατήσει έως και το 1928. Ο Ψυχάρης θα πραγματοποιήσει δύο γάμους: το 1882 με τη Noémi Renan, κόρη του γάλλου φιλοσόφου, ακαδημαϊκού και καθηγητή στο Collège de France, Ernest Renan· μαζί της αποκτά τέσσερα παιδιά, δύο αγόρια, τον Ernest και τον Michel –θα σκοτωθούν και οι δύο πολεμώντας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο– και δύο κορίτσια, την Ευφροσύνη (Henriette) και την Cornélie (Corrie)· το 1913 με την κατά πολύ μικρότερή του, Irène Baume, πιανίστα· σε αυτήν οφείλουμε, σε μεγάλο βαθμό, τη δωρεά του αρχείου του και του αρχείου της στην Μπενάκειο Βιβλιοθήκη – Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (Ψυχάρης 1928, Κριαράς 1981, Βλασσοπούλου 2015).

Μετά από ένα περιπετειώδες ταξίδι, η Βιβλιοθήκη Ψυχάρη πουλήθηκε στον Εμμανουήλ Μπενάκη το 1924, ο οποίος την επόμενη μέρα τη δώρισε στη Βουλή των

Ελλήνων και χρηματοδότησε την ανέγερση μίας ειδικής πτέρυγας για να στεγαστεί, τη γνωστή σήμερα Μπενάκειο Βιβλιοθήκη. Η Βιβλιοθήκη Ψυχάρη («Βιβλιοθήκη Ψ») αριθμεί 36.359 βιβλία (22.700 τίτλους), εκδομένα από τον 16ο έως τον 20ό αιώνα, σε εικοσιπέντε ελλαδικές και εξήντα πόλεις εκτός Ελλάδας (Φλεριανού 2011). Το Αρχείο Ψυχάρη («Αρχείο Ψ») καταλαμβάνει 35 γραμμικά μέτρα (δηλαδή 150.000 περίπου φύλλα). Αποτελείται από έγγραφα, γραμμένα στη γαλλική και την ελληνική γλώσσα, καρτ-ποστάλ, φωτογραφίες και προσωπικά αντικείμενα, ταξινομημένα σε τέσσερις αρχειακές σειρές: «Εργογραφία», «Αλληλογραφία», «Ποικίλα» και «Τύπος»¹ (Βλασσοπούλου υπό έκδοση).

2 Λογοτεχνία και αρχειακά τεκμήρια

Η προσέγγιση της λογοτεχνίας, μέσω αρχειακών τεκμηρίων, αποτελεί μια παραδοσιακή πρακτική, η οποία όμως αποκτά σύγχρονες ερμηνευτικές διαστάσεις και προοπτικές, ειδικά τη στιγμή που χρησιμοποιούνται ψηφιοποιημένα ή/και ψηφιακά τεκμήρια για τη συγκριτική μελέτη κειμένου και αρχειακού υλικού. Η συνεξέταση λογοτεχνικών έργων, αυτόγραφων, δακτυλόγραφων, τυπογραφικών δοκιμίων, σημειώσεων και επιστολών των λογοτεχνών, καθώς και άλλου, δημοσιευμένου, υλικού (όπως πρώτες εκδόσεις, εφημερίδες και περιοδικά) υπό τη μορφή ψηφιακών αρχείων, αναδεικνύει την παραδοσιακή τεχνική, συνδυάζοντάς την με τα νέα μεθοδολογικά αιτούμενα εντός των σύγχρονων τάσεων των ψηφιακών ανθρωπιστικών σπουδών (Δημητρούλια & Τικτοπούλου 2015). Ένας λογοτέχνης (ή/και ένα λογοτεχνικό έργο) προσεγγίζεται παραδοσιακά μέσα από τη θέση του στη λογοτεχνία και την ιστορία, τη θεματολογία, τις αφηγηματικές τεχνικές του κ.ά.

Παράλληλα, όμως, με τη χρήση του αρχειακού υλικού, δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην κειμενική πληροφορία και ενισχύεται ο κριτικός σχολιασμός και η λογοτεχνική ερμηνεία, καθώς επιτυγχάνεται, με τη βοήθεια των σύγχρονων μέσων, μια ψηφιακή πλέον προσέγγιση του λογοτεχνικού έργου, από την πρωτόλεια έως την τελική του μορφή (Σιχάνη 2012). Η συγκριτική μελέτη ανάμεσα σε τεκμήρια διαφορετικών φάσεων ενός κειμένου μπορεί να φανερώσει σημαντικές διαφορές στο ύφος και την ερμηνεία του έργου – σε λεξιλογικό, σημασιολογικό αλλά και γενικότερα πραγματολογικό επίπεδο. Η μελέτη λογοτεχνικών έργων της νεοελληνικής γραμματείας με τη χρήση ψηφιακού αρχειακού υλικού αποτελεί μία «ανοιχτή» δίοδο των φιλολογικών σπουδών προς τις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες και επιτυγχάνεται με μία «εκ του σύνεγγυς» κειμενική προσέγγιση του λογοτεχνικού έργου, από την αρχική του μορφή μέχρι και την τελική διαμόρφωση και δημοσίευσή του (ή και έκδοσή του).

3 Στόχος της ερευνητικής προσέγγισης του *Ταξιδιού του Ψυχάρη*

Στην παρούσα ερευνητική προσέγγιση εξετάζουμε αλλαγές, διορθώσεις και παρεμβάσεις που πραγματοποιεί ο Ψυχάρης από την α΄ προς τη β΄ έκδοση του έργου *Το Ταξίδι μου*. Το κείμενο εκδίδεται για πρώτη φορά το 1888, από το Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, ενώ η β΄ έκδοση πραγματοποιείται από τον εκδοτικό οίκο της Εστίας, το 1905. Η προκαταρκτική αυτή έρευνα εντάσσεται σε μία ευρύτερη προσπάθεια που

¹ Τα βιβλία και τα αρχειακά τεκμήρια της Συλλογής Ψυχάρη είναι διαθέσιμα για ανάγνωση και έρευνα στο Αναγνωστήριο της Μπενακείου Βιβλιοθήκης.

αποσκοπεί, από τη μια, να διερευνήσει, να κατατάξει και να περιγράψει τις αλλαγές καθεαυτές. Από την άλλη, να ανιχνεύσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελούνται οι αναθεωρήσεις από την α΄ έως και τη γ΄ έκδοση (1926) του έργου. Ευρύτερος στόχος μας, λοιπόν, είναι οι αλλαγές/παρεμβάσεις να τοποθετηθούν στη χρονικότητά τους (από το 1888 στο 1905 και στη συνέχεια έως το 1926) και να φωτιστούν στο πρίσμα παραμέτρων που έχουν να κάνουν με την πορεία του γλωσσικού ζητήματος, με τις ιστορικές συγκυρίες, καθώς και με τον ίδιο τον Ψυχάρη και τη «διπλή ταυτότητά του», που τον καθιστά κοινωνό και μέτοχο των ζυμώσεων και των συζητήσεων στη γαλλική αλλά και την ελληνική πνευματική σκηνή.

4 Μεθοδολογία της έρευνας

Η μελέτη των αλλαγών/παρεμβάσεων από την πρώτη (α΄) στη δεύτερη (β΄) έκδοση του έργου *Το Ταξίδι μου* πραγματοποιήθηκε με συγκριτική εξέταση του παρακάτω υλικού:

Α. Της α΄ και της β΄ έκδοσης του έργου σε αντιπαραβολή, μαζί με τα σχετικά δοκίμια που φέρουν ιδιόχειρες σημειώσεις του Ψυχάρη,

Β. του προλόγου της β΄ έκδοσης, στον οποίο ο Ψυχάρης σημειώνει κάποιες από τις βασικές αλλαγές που πραγματοποίησε,

Γ. της αλληλογραφίας του Ψυχάρη με τον Αργύρη Εφταλιώτη (Καρατζάς & Καψωμένος 1988),

Δ. της *Απολογίας*, του τρίτου, δηλαδή, τόμου της σειράς *Ρόδα και Μήλα*, που εκδίδεται το 1906 και στην οποία ο Ψυχάρης καταγράφει τις γλωσσικές του επιλογές, όπως εμφανίζονται και στη β΄ έκδοση του *Ταξιδιού μου*.

4.1 Περιγραφή αρχειακού υλικού

Στη «Βιβλιοθήκη Ψ», σώζονται περισσότερα του ενός αντίτυπα, της α΄ και της β΄ έκδοσης του *Ταξιδιού*, με τις ίδιες διαστάσεις (13εκ. X 20εκ.) και πανομοιότυπη βιβλιοδεσία. Καμία, λιγότερες ή περισσότερες σημειώσεις σε αυτά μετατρέπουν το καθένα σε ξεχωριστό τεκμήριο. Δοκίμια του έργου σώζονται και στο «Αρχείο Ψ».

Στην έρευνά μας, που βρίσκεται σε εξέλιξη, κεντρική θέση έχουν τρία τεκμήρια· όλα περιλαμβάνουν χειρόγραφες διορθώσεις που σχετίζονται με την προετοιμασία της β΄ έκδοσης. Συγκεκριμένα:

(I). Ένα τεκμήριο (διαστάσεις: 43εκ x 26εκ.), το οποίο συγκροτείται από σελίδες που έχουν αποκοπεί από την α΄ έκδοση, έχουν επικολληθεί στη recto όψη λευκών φύλλων και στη συνέχεια έχουν εκ νέου βιβλιοδετηθεί μαζί σε έναν τόμο. Περιέχει χειρόγραφες διορθώσεις του Ψυχάρη και τη σημείωση στην αρχή «Η έκδοση Β΄ βγαίνει φέτο».

(II). Ένα δερματόδετο αντίτυπο της β΄ έκδοσης (διαστάσεις: 13εκ. x 20εκ.), που φέρει στη ράχη τον ενδεικτικό τίτλο «Διόρθωσες J.P. 1905».

(III). Ένα αντίτυπο της α΄ έκδοσης, ίδιων διαστάσεων και βιβλιοδεσίας με το προηγούμενο, το οποίο αποτελεί το επίκεντρο της παρούσας μελέτης. Το αντίτυπο αυτό φέρει στη ράχη την «αποκαλυπτική» εγχάραξη «ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΜΟΥ ΣΗΜ ΤΟΥ ΑΡΓΥΡΗ & ΔΙΚΑ ΜΟΥ 1905» και περιλαμβάνει διορθώσεις τόσο του Ψυχάρη (Ψ) όσο και του Αργύρη Εφταλιώτη (Ε). Χρονικά προηγείται του τεκμηρίου (II), αφού

φαίνεται ότι κάποιες από τις διορθώσεις που πραγματοποιούνται σε αυτό τελικά υιοθετούνται στη β' έκδοση του έργου².

4.2 Τεκμήριο (III) «συνομιλίας» Ψυχάρη-Εφταλιώτη

Οι σημειώσεις/παρεμβάσεις Ψυχάρη και Εφταλιώτη που καταγράφονται στις σελίδες του τεκμηρίου (III) φανερώουν έναν συστηματικό, δυναμικό διάλογο μεταξύ τους, με στόχο την καλύτερη δυνατή αναθεώρηση του *Ταξιδιού μου*. Ένα σχόλιο ή μία διόρθωση πολλές φορές εξελίσσεται σε κανονική συζήτηση που πυροδοτεί νέες διορθώσεις, στοιχείο που συνεπάγεται περισσότερες από μία αναγνώσεις από την πλευρά του Εφταλιώτη. Κάποιες φορές φαίνεται ότι τα πεπερασμένα όρια των σελίδων δεν επαρκούν, οπότε η συζήτηση συνεχίζεται σε παρακείμενες σελίδες ή και στην *Αλληλογραφία* τους.

Τρία είναι τα βασικά στοιχεία που καθιστούν σαφές ποιος γράφει κάθε φορά:

(α) το χρώμα του στυλό ή του μολυβιού: ο Ψυχάρης γράφει με μαύρο, ο Εφταλιώτης με κόκκινο και με μολύβι,

(β) ο γραφικός χαρακτήρας και

(γ) οι ορθογραφικές επιλογές: ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Ψυχάρης γράφει *άφτο* και *καλήτερο* ενώ ο Εφταλιώτης *αὐτό* και *καλλίτερο* κ.λπ.

Κατά τη μελέτη των σημειώσεων στο περιθώριο του κειμένου, παρατηρείται μια ιδιότυπη σήμανση των αλλαγών, η οποία ακολουθείται με συνέπεια και από τους δύο δημοτικιστές, συγκροτώντας έναν μικρό κώδικα διορθωτικών συμβόλων. Ο κώδικας σήμανσης αλλαγών περιλαμβάνει:

- μπλε κύκλος – επισήμανση Ψυχάρη «Κοίταξε μόνο τὰ [μπλε σημάδια]» (σ. α')
- δύο ομόκεντροι κύκλοι – σημείωση Εφταλιώτη «αὐτὸ τὸ σημάδι πάει νὰ πῆ πράματα ποῦ ἐγὼ ἀτός μου τὰ σημειῶν χωρὶς νὰ μοῦ βάλῃς τὸν χαλκᾶ ο» (σ.7)
- κόκκινο τετράγωνο και τρίγωνο – ιδιαίτερη διευκρίνιση Εφταλιώτη «ἀπὸ δῶ κι ὀμπρὸς αὐτὸ τὸ σημάδι □ σημαίνει “ἄφῃσέ το καθὼς εἶναι” και τὸ σημάδι Δ πάει νὰ πῆ “ἄλλαξέ το καταπῶς λές”» (σ. 133)
- κόκκινος κύκλος – επισήμανση Εφταλιώτη «σοῦ βάζω μιὰ λέξη μέσα σὲ κύκλο, ἐννοῶ πῶς περιττὴ αὐτὴ ἢ λέξη» (σ. 112).

4.3 Η «επί του περιθωρίου» συνεργασία του Ψυχάρη με τον Εφταλιώτη

Σε ιδιαίτερο κεφάλαιο στην *Απολογία* του, που φέρει τον τίτλο «Οἱ δισταγμοί μου κι ὁ Ἀργύρης» (1906: 130-133), ο Ψυχάρης σχολιάζει τη συνεργασία του με τον Εφταλιώτη για τη διόρθωση του *Ταξιδιού*. Η επιστημονική αρτιότητα και η ποιότητα του Εφταλιώτη, αλλά και η προσωπική, στενή σχέση που είχε μαζί του ο Ψυχάρης, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην επιλογή (1906: 130-131):

Τί νὰ σᾶς τὰ πολυλογῶ; Ἄμα πῆρα νὰ ξαναδημοσιέψω τὸ *Ταξίδι μου*, συλλογίστηκα μὲ τί τρόπο ἔπρεπε νὰ τὰ βολέψω, δηλαδὴ νὰ τάφῃσω ἢ νὰ τᾶλλάξω; Ἀλλαγὴ μὲ τὸ παραπάνω στὰ παλιὰ μας δὲ χρειάζεται. [...]. Μερικὰ ὅμως δὲν μπορούσα νὰ μὴν τὰ σιάξω. Περισσότερο καιρὸ μοῦ κόστισε νὰποφασίσω γιὰ τὸ καθένα, συχνὰ μάλιστα καὶ νὰ μὴν ἀγγίξω, ὕστερις ἀπὸ σκέψεις καὶ σκέψεις, ἕναν τύπο ποῦ ἤθελα νὰ τὸν κανονίσω ἀλλιῶς, παρὰ ποῦ θὰ μοῦ κόστιζε νὰ καταπιανόμουνε κανένα ἔργο πρωτότυπο. Τί στοχάστηκα τότες γιὰ νὰ γλυτώσω; Τὸν καλὸ μου Ἀργύρη τὸν Ἐφταλιώτη στοχάστηκα. Εἶπα νὰ τοῦ

² Το τεκμήριο (I) φυλάσσεται στο «Αρχεῖο Ψ» (I.I.έγγρ.49), τα (II) και (III) βρίσκονται στη «Βιβλιοθήκη Ψ» (ΨΥΧ 32725 και ΨΥΧ 32723 αντίστοιχα).

στείλω αντίτυπο τοῦ *Ταξιδιοῦ μου* φορτωμένο καὶ παραφορτωμένο στὰ περιθώρια μὲ ρωτήματα, σημειώματα, δισταγμούς, ἀπορίες, κι ἀφτὸς πιά νὰ μὲ ὀδηγήσῃ, νὰ πάσῃ οἱ μελάδες. Ὁ Ἀργύρης Ἑφταλιώτης, πὼς νὰ τὸ ξεχάσω; στάθηκε ὁ πρῶτος μαθητῆς μου, ἐννοεῖται κι ὁ πρῶτος δάσκαλός μου. Γιατὶ ἐγὼ τέτοια ἰδέα ἔχω, δίχως νὰ θέλω νὰδικήσω κανένα, πὼς ἀπὸ μᾶς ὄλους τὰ ρωμαίικα ὁ Ἀργύρης τὰ νοιώθει, ὁ Ἀργύρης τὰ συναισθάνεται μέσα του σὰ Ρωμαῖος καὶ σὰν ποιητῆς. Λοιπὸν πῶς ἄξιό μᾶστορη ποῦ νὰ βρῶ; Τὸν ἀγαπῶ κίολας πολὺ, τὸν ἀγαπῶ σὰν ἀδέρφι. Ὁ Ἀργύρης εἶναι γιὰ μένα ὁ φίλος ὁ πιστός, ποῦ τίποτα δὲν τοῦ κρύφτω, μήτε τὰ λάθια τοῦ κοντυλιοῦ, μήτε τῆς ψυχῆς μου τὰ λάθια. Κρῖμας ποῦ δὲν μπορεῖτε νὰ δῆτε τὴν ἀλληλογραφία μας γιὰ τὴ δέφετερη ἔκδοση τοῦ *Ταξιδιοῦ!* Τοῦ ξεμολογοῦμαι πιά τὰ καθέκαστα. Καὶ τί τοῦ λέω φαρδιά πλατιά σὲ κάθε σελίδα, σὲ κάθε ἀράδα; Πάντα τὸ ἴδιο, δηλαδὴ πὼς τὸ τάδε καὶ τὸ τάδε τότες δὲν *τολμοῦσα* νὰ τὸ βάλω. Κι ὁ Ἀργύρης μοῦ ἀποκρίνεται ὀρθὰ κοφτὰ «Τόλμησε *τώρα!*» – «Μὰ δὲ τόλεγα τότες!» – «Καὶ τί μὲ μέλει ποῦ ἐσὺ δὲν τόλεγες; Τόλεγε ο λαός.

Και συνεχίζει, τονίζοντας ο Ψυχάρης (1906: 131) τι ἔκανε τελικὰ με τις διορθώσεις που του πρότεινε ο Εφταλιώτης:

Δὲν τὸν ἄκουσα σὲ ὅλα τὸν Ἀργύρη, γιατί προσπάθησα νὰ καταφέρω δυὸ πράματα ποῦ ἔφκολα δὲ συβιβάζονται, νὰ χτενίσω λιγάκι τὸ *Ταξίδι* καὶ συνάμα νὰ μὴν τοῦ χαλάσω τὴν παλιά του τὴ μορφή.

Ἡ στενὴ σχέση του Ψυχάρη με τον Εφταλιώτη επιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση «Του Ἀργύρη μου του Εφταλιώτη» που ο Ψυχάρης προτάσσει στὸν «Πρόλογο» τοῦ ἔργου του *Για τὸ Ρωμαίικο Θέατρο*, κυρίως, ὁμως, ἀπὸ τὴ μεγάλη χρονικὴ διάρκεια (με διακυμάνσεις ἀπὸ τὸ 1890 ἕως τὸ 1923, χρονιὰ θανάτου τοῦ Εφταλιώτη) καὶ τὴ θεματικὴ ποικιλία (εργασιακά καὶ προσωπικά ζητήματα) τῆς *Ἀλληλογραφίας* τους³. Τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς φιλικῆς τους ἐπικοινωνίας φανερώνουν ἐπιπλέον: (α) οἱ προσφωνήσεις με τις οποίες ἀπευθύνονται ὁ ἕνας στὸν ἄλλο, ὅπως «μάλιστα ἀφέντη μου» (Ε σε Ψ), ἀλλὰ καὶ «μπέ μου», «ἀγάπη μου», «ματάκια μου», «λουκουμάκι μου» (Ψ σε Ε), (β) ἀστεῖσμοί, ἀλλὰ καὶ ἐλευθεριότητα στα σχόλια που ἀνταλλάσσουν μεταξύ τους, ὅπως στιχουργικὲς ἀσκῆσεις βωμολογικοῦ περιεχόμενου (Καρατζᾶς & Καψωμένος 1988: σ. 1η'), καὶ (γ) ἐκφράσεις τρυφερότητας, ὅπως ἐκείνη που σημειώνει με μπλε κύκλο ὁ Ψυχάρης, ὅταν βρῆκε, ὅπως φαίνεται, ψίχουλα σε σελίδες τοῦ τεκμηρίου (III): «πολύτιμη χρυσὴ ψιχούλα ψωμί τοῦ Ἀργύρη σὰν ἔτρωγε καὶ διόρθωνε» (σ. 102).

Τὸ τεκμήριο (III) με τις διορθώσεις Ψυχάρη-Εφταλιώτη ἀναφέρεται συχνὰ καὶ στὴν *Ἀλληλογραφία* τους. Συγκεκριμένα, στις ἀρχές Γενάρη 1905, γράφει ὁ Ψυχάρης στὸν Εφταλιώτη (Καρατζᾶς & Καψωμένος 1988: 550-551):

16, Rue Chaptal
Paris-IX // 4 τοῦ Γενάρη 1905

Ἀγάπη μου

Ξέρεις τί νὰ κάμουμε; Νὰ συνεργαστοῦμε. Ξαναπερνῶ καὶ διορθώνω τὸ *Ταξίδι μου*: σοῦ διορθώνω χωριστὰ ἕνα ἀντίτυπο καὶ γιὰ σένα, μὲ σκόλια, σημειώματα καὶ τὰ λοιπά. Πές μου λοιπὸν πὼς σοῦ φαίνονται καὶ τὰ διορθώματά μου κ' οἱ ἀπορίες μου, ποῦ ἔλεγε ὁ γέρο Ἀριστοτέλης.

Και συνεχίζει σε ἄλλο γράμμα του (Καρατζᾶς & Καψωμένος 1988: 551), τέσσερις μέρες ἀργότερα (8.1.1905):

³ Ἡ σχέση τους φαίνεται νὰ ψυχραίνεται μετὰ τὸν δεύτερο γάμο τοῦ Ψυχάρη, ὁπότε καὶ ἀραιώνει – χωρὶς νὰ διακοπεί τελείως – ἡ ἀλληλογραφία τους (Κριαρᾶς 2004: 60-61). Παρόλ' αὐτὰ, ὁ Ψυχάρης συντάσσει νεκρολογία γιὰ τὸν Εφταλιώτη που δημοσιεύεται στὸν *Νουμά* (Ἰούλιος-Σεπτ. 1923, σ. 465-467).

Θεῖο πρᾶμα ἂν τὸ παρασημειώνες στὰ περιθώρια, γιατί θὰ τῶδενα κατόπι [...]. Μὰ τόπο δὲν ἔχει· ὥστε, ἅμα βρίσκεις, βάζε καὶ στὸ βιβλίο μέσα, κι ἅμα δὲ βρίσκεις, σ' ἓνα χαρτάκι, χῶρια – καὶ κατόπι τὰ δένω καὶ τοῦτα μὲ τάντίτυπο ποῦ σοῦ ἔστειλα τοῦ *Ταξιδιοῦ* [...].

Για τις διορθώσεις που ἔχει λάβει ἀπὸ τον Εφταλιώτη, σημειώνει ἐμφατικά (Καρατζᾶς & Καψωμένος 1988: 553): «Θεῖο πρᾶμα ἢ κόκκινή σου ἢ πεννιά. Ἵσια, ὄρθια, σωστὴ σὰν τὰ λόγια σου τὰ χρυσά» (19.1.1905).

Αντίστοιχα, ο Εφταλιώτης γράφει στον Ψυχάρη (χ.χ.): «Φρέσκο πρᾶμα τὸ “Ταξίδι”, ἀπάρθρο κορίτσι μὲ λεμόνια βυζάκια» (Καρατζᾶς & Καψωμένος 1988: 656). Καὶ συνεχίζει σχολιάζοντας τὴ συνεργασία τους (χ.χ.): «Τὸ Ταξίδι πάει ὀμπρὸς κούτσου κούτσου, δηλ. σιγὰ σιγὰ. Μοῦσπασες τὸ κεφάλι ἐχτὲς μὲ τὴ σελ. 9 (κατὰ τὴ μέση). Ἄντις “ποῦ (πῶς) δὲν ἔχουμε” ἔπρεπε νὰ λέη “ποῦ (πῶς) ἔχουμε”. Κοίταξέ το». (Καρατζᾶς & Καψωμένος 1988: 657).

5 Η αναθεώρηση του *Ταξιδιοῦ* ἀπὸ τον Ψυχάρη

Στον «Πρόλογο τῆς δέφερης ἐκδοσης» τοῦ ἔργου του, ο Ψυχάρης τολμά καὶ σημειώνει σχετικά με τὴν αναθεώρηση τοῦ *Ταξιδιοῦ*: «Μοῦ κόστισε πολὺ νὰ τὰλλάξω, ἐπειδὴ τὸ *Ταξίδι* δὲν ἤθελα νὰ τὰγγίξω, σὰν εἶδος *ντοκουμέντο* ποῦ εἶναι» (1905: 10). Ὑπογραμμίζει, ἐπίσης, καὶ στὴν *Απολογία* του πῶς «ἔπρεπε κάπως νὰ μείνη στο *Ταξίδι μου* ἢ βούλλα τῆς ἐποχῆς του» (Ψυχάρης 1906: 130). Αναφορικά με τὴ διορθώσεις καὶ τὴ παρεμβάσεις του, γράφει: «[...] τὸ καλῆτερο μοῦ φάνηκε νὰ διορθώσω τὸ πρωτότυπο, τὴν πρώτη ἐκδοση, ὅσο γίνεται λιγώτερο. Δὲν ντρέπομαι διόλου γιὰ κάτι στραβούτσικα ἢ ἀδέξια ποῦ ἔχει μέσα. Πρῶτη δοκιμὴ στὰ πεζά: τέλεια δὲν μπορούσε νάνα» (Καρατζᾶς & Καψωμένος 1988: 550-551)· ἀλλοῦ διευκρινίζει: «Βέβαιο πὼς σήμερα θὰ γράφω κάπως καλῆτερα τὴ γλῶσσα. Πιὸ τίμιο νὰ μὴ γελῶ τὸν ἀναγνώστη καὶ νὰφήσω στὴ θέση τους κάτι ἀδέξια καὶ νεανῆσια ποῦ τότες δὲν τὰ πρόσεχα» (Ψυχάρης 1905:11).

5.1 Βασικὲς διορθώσεις

Στὴν παρούσα ἐρευνητικὴ προσέγγιση ἀσχοληθήκαμε με διορθώσεις⁴ που σημειώνονται εἴτε στο κείμενο εἴτε στο περιθώριο τοῦ τεκμηρίου (III): ὀρθογραφικὲς καὶ τονικὲς διορθώσεις, γραμματικὲς καὶ λεξιλογικὲς ἀλλαγές. Ενδεικτικὰ, ἀναφέρουμε τὴ παρακάτω διορθώσεις/παρεμβάσεις:

(1) Σχετικὰ με τὴν ὀρθογραφία

- Ἀλλαγὴ ὀρθογραφίας: *διγοῦνται* → *δηγοῦνται*, *ἔμνισκε* → *ἔμνησκε*, *συχαίνουμαι* → *σιχαίνουμαι*
- Μεταβολὴ κατάληξης τοῦ *-υς* στα ἐπίθετα ἀρσενικοῦ γένους, σε *-ης*: *πολὺς* (κόσμος) → *πολῆς*
- Ἀπλοποίηση, σε ὀρισμένες περιπτώσεις, διπλῶν συμφώνων: *παππούτσια* → *παπούτσια*, *κρεββάτι* → *κρεβάτι*
- Ἐπαναφορὰ τοῦ ληκτικοῦ *-ν* σε ὀρισμένες λέξεις: *λοιπὸ* → *λοιπὸν*, *τούλάχιστο* → *τούλάχιστον*
- Ἐνωση δύο λέξεων σε μία (ὡς μία φωνολογικὴ ἐνότητα): *κι ὄλας* → *κιόλας*, *ὡς τόσο* → *ὡςτόσο*, *ὡς ποῦ* → *ὡςπου*, *ὡς τε* → *ὡςτε*

(2) Σχετικὰ με τὰ τονικὰ σημεῖα

⁴ Ἐκτός ἀπὸ διορθώσεις που ἀφοροῦν στὴ σύνταξη καὶ ευρύτερα συντακτικὰ φαινόμενα.

- Ιδιαίτερη αναφορά οφείλουμε στα πρωτόκλιτα παροξύτονα ουσιαστικά, τα οποία, σύμφωνα με τις τονικές επιλογές του Ψυχάρη, οξύνονται πλέον και δεν περισπώνται, καθώς θεωρεί την κατάληξη *-α* και *-ας* μακρά: *γλώσσα* → *γλώσσα* (πρωτόκλιτο ισοσύλλαβο ουσιαστικό), *ἀγῶνας* → *αγῶνας* (από τριτόκλιτο ανισοσύλλαβο ουσιαστικό τρέπεται σε πρωτόκλιτο ισοσύλλαβο)

(3) *Σχετικά με τη μορφολογία*

- Αναλογική μορφολογική επέκταση των ρημάτων σε *-χνω* αντί *-χτω*, (συνήθως προερχόμενα από ρήματα της αρχαίας αθέματης συζυγίας εις *-μι*): *δείχτει* → *δείχνει*, *σπρώχτει* → *σπρώχνει*, *ρίχτουν* → *ρίχνουν*. αξίζει να σταθεί κανείς στη σημείωση του Ψυχάρη στο περιθώριο της σελίδας: «εἶχα παραδεχτεῖ τότες τὴν κατάληξιν *-χτω* (σπρώχτω, δείχτω): σήμερα τὰλλάζω.» (Ψυχάρη 1888: 32)
- Μετάπλαση των παλαιών τριτόκλιτων περιττοσύλλαβων: *μέλλον*/*μέλλοντας* → *μέλλο*

(4) *Σχετικά με τη φωνολογία*

- Ένωση λέξεων στις περιπτώσεις που πάθαιναν έκθλιψη (ως μια φωνολογική ενότητα): *στ' ἄφτιὰ* → *στάφτιὰ*
- Αλλαγή σε καταλήξεις της γενικής πληθυντικού: *ράγιαδων* → *ράγιαδωνε*/*ράγιαδω*

(5) *Σχετικά με το λεξιλόγιο*

- Μια γλωσσική παρέμβαση ως σημαίνουσα πραγματολογική αλλαγή στο έργο είναι η συστηματική αντικατάσταση της λέξης *Γραικός* με το *Ρωμιός* και τα παράγωγά τους: *Γραικός* → *Ρωμιός*, *Γραικία* → *Ρωμιοσύνη*, *γραικική* → *ρωμαϊκή*, *γραικικά* → *ρωμαϊκά* κ.λπ. Όπως σημειώνει και ο ίδιος: «Χαίρουμαι πολὺ πού ταξιώθηκα νὰ βγάλω ἀπὸ παντοῦ τὴν παράξενη λέξι *Γραικός*, ἀντὶς τὸ *Ρωμιός* τὸ κυριολεκτικό, πού δὲν τολμοῦσα φαίνεται νὰ τὸ γράψω, πού δὲν εἶχε τότες καὶ πολλὴ πέραση, μὰ πού σήμερα νομίζω μαζί μὲ τὴν ἱστορικὴ του σημασία καὶ ἀξία, τοῦ δώσαμε κάποια ποίηση. Στὸ ἄφτι, ὅταν τάφτι μας ἀκούει δίχως πρόληψη καὶ πάθος, ἡ λέξι *Ρωμιός* εἶναι καὶ πολὺ ὁμορφη, ἔχει δική της ἄρμονια, γιατί πρέπει νὰ πῆ τὸ λόγο της κ' ἡ τέχνη, ὅχι πάντα καὶ πάντα ὁ δασκαλισμός.» (Ψυχάρη 1905: 12)

5.2 Σημεία παρεμβάσεων με σχολιασμό

Σε αρκετά σημεία του αρχαιακού τεκμηρίου (III) με την «επί του περιθωρίου» συνεργασία του Ψυχάρη με τον Εφταλιώτη, τίθενται ζητήματα και προβληματισμοί μεταξύ των δύο λογοτεχνών. Ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένες παρεμβάσεις⁵, με υφολογικό και πραγματολογικό ενδιαφέρον:

(1) *Χρήση διαφορετικών λέξεων-φράσεων:*

Σ8/γ13-14: «[...] εἶταν πάντα μαβροντυμένη [...]»

Ε: ἴσως κάλλιο μαυροφορεμένη

Ψ: σὰ δίκιο ἔχεις· θὰ συλλογίστηκα τὴν ἀσπροντυμένη τοῦ Σολωμοῦ.

Λέμε ὁμως καὶ ντυμένη στὰ μάβρα. Ὡστε πάει θαρρῶ ἐκεῖ.

⁵ Όπου κεφαλαίο σίγμα με αριθμό αναφέρεται η σελίδα, όπου πεζό γάμα με αριθμό αναφέρεται η γραμμή του κειμένου στη σελίδα, όπου Ψ γράφει ο Ψυχάρης και αντίστοιχα, όπου Ε ο Εφταλιώτης. Μετά τα παραδείγματα σημειώνεται πώς υιοθετήθηκε η κάθε αλλαγή στη β' έκδοση του 1905.

Στην έκδ. 1905: «[...] εΐτανε πάντα μαβροφορεμένη [...].»

Σ3/γ10-11: «Δέν ξέρω μὰ σὰ νὰ μὲ φαίνεται πῶς γέρασα πάρα πολὺ.»

Ε: σὰν περιττὸ τὸ παραπολύ. Ἄμα γεράσης γέρασες, πάει.

Ψ: Αἰ! ὄχι δά· ὑπάρχουνε βαθμοί· ἐμεῖς γεράσαμε κ' εἴμαστε νέοι.

Στην έκδ. 1905: «Δέν ξέρω μὰ σὰ νὰ μοῦ φαίνεται πῶς γέρασα πάρα πολὺ.»

Σ3/γ15-18: «Πόσα χρόνια εἶναι τώρα ποῦ ἄφησα τὴν πατρίδα, πόσα χρόνια ποῦ ζῶ ἡσυχος, φτωχισμένος στὴν καινούρια μου, τὴν ἀγαπημένη πατρίδα! Ἐδῶ τίποτις ἄλλο δὲν ἔπαθα παρὰ καλὸ.»

Ε: ἐδῶ ἄλλο δὲν εἶδα παρὰ καλὸ. Τὸ καλὸ οἱ ἀρχαῖοι μονάχα τὸ πάθαιναν.

Ψ: πολὺ σωστό. Ἴσια ἴσια γι' ἀφτὸ τῶβαλα δηλαδὴ μὲ κάποιο ὑπονόημα στὴν ἀρχαία, ποῦ γίνεται καὶ κάπως κωμικό· προσμένεις νὰ σοῦ πῶ τί ἔπαθα· καὶ νὰ στὸ πῶ δὲν ἔπαθα παρὰ καλὸ. Ἄμα μιλῶ γιὰ Ρωμιούς· στὸ παθαίνω πρῶτα πάει ὁ νοῦς μου, καὶ τοὺς Ρωμιούς ἐδῶ συλλογοῦμαι, σὰ μιλῶ γιὰ τοὺς Γάλλους.

Στην έκδ. 1905: «Πόσα χρόνια εἶναι τώρα ποῦ ἄφησα τὴν πατρίδα, πόσα χρόνια ποῦ ζῶ ἡσυχος, φτωχισμένος στὴν καινούρια μου, τὴν ἀγαπημένη πατρίδα! Ἐδῶ τίποτις ἄλλο δὲν ἔπαθα παρὰ καλὸ.»

Σ15/γ1: «Γιούλιο μῆνα, στίς τριάντα σωστά, μέρα Παρασκευὴ [...] σηκωθήκαμε νὰ πᾶμε στὸ σταθμό.»

Ψ: ἢ Γιούλη;

Ε: προτιμῶ τὸ Γιούλιο, ἀφοῦ δὲ λὲς Θεριστή.

Στην έκδ. 1905: «Μῆνα Γιούλη, στίς τριάντα σωστά, μέρα Παρασκευὴ [...] σηκωθήκαμε νὰ πᾶμε στὸ σταθμό.»

(2) *Ξενισμοὶ που αντανακλοῦν τοὺς τόπους που μεγάλωσε καὶ ἐζήσε ὁ Ψυχάρης στὴν Ανατολή καὶ Δύση:*

Σ15/γ10-14: «Πήραμε ἓνα ζουμί, φάγαμε δύο μπριζόλες, μισὸ πουλί, τρεῖς ρόγες σταφύλι, μᾶς ἔφεραν καφέ, πλερώσαμε ὄχτῶ φράγκα καὶ τριάντα πέντε λεφτά. Εἶταν καὶ πέντε σολδιὰ παραπάνω γιὰ τὸ γκαρσόνι.»

Ψ: ἀφτὸ ἐδῶ δὲν κάνει! Ξεκλέψαμε;

Ψ: Roubroire πῶς θὰ τὸ πῆς;

Ε: Ἔτσι· βρεθήκανε καὶ πέντε σολδιὰ χάρισμα γιὰ τὸ γκαρσόνι.

Μὰ γιατί ὄχι Δώσαμε;

Στην έκδ. 1905: « Ἦπιαμε ἓνα ζουμί, φάγαμε δύο μπριζόλες, μισὸ πουλί, τρεῖς ρόγες σταφύλι, μᾶς φέρανε καφέ, πλερώσαμε ὄχτῶ φράγκα καὶ τριάντα πέντε λεφτά. Δώσαμε καὶ πέντε σολδιὰ μπαζίσι στὸ γκαρσόνι.»

Σ30/γ8: «Τίναξες ὄξω τοὺς δασκάλους κι ἄρχισες νὰ φωνάζης [...]. Πέταξες τὰ παράθυρα, ἄπλωσες τὸ χέρι κ' ἔσπασες τίς πόρτες.»

Ψ: τί θὰ πῶ ἐδῶ καὶ πῶς τὸ καταλαβαίνεις;

Ε: Δὲ βγάζω νόημα: θάλεγα: «Ἄνοιξες παράθυρα, ἄπλωσες χέρι κ' ἔσπασες πόρτες» (τὰ τὰ καὶ τὰ τίς ἀδυνατίζουν τὸ λόγο). Μὰ καὶ τὸ ἄπλωσε χέρι δὲ μ' ἀρέσει, καλλίτερα νὰ βγῆ.

Ψ: Νὰ ποῦ τὸ κατάλαβα στὸ τέλος τί ἤθελα νὰ πῶ. Πέταξες ὄξω τοὺς δασκάλους, τίναξες τὰ παράθυρα. Τί λές;

Ε: Μὰ τί θὰ πῆ τίναξες τὰ παράθυρα; Δὲ μοῦ φαίνεται πῶς πάει. Πρέπει νὰ ἐννοοῦσες «you pushed the windows open» δηλ.: μιὰ σκουντιὰ, κ' ἄνοιξες κτλ. Δὲν πάει τίναξες ἢ πέταξες παράθ.

Στην έκδ. 1905: «Πέταξες ὄξω τοὺς δασκάλους κι ἄρχισες νὰ φωνάζης [...]. Μιὰ σκουντιὰ κι ἄνοιξες παράθυρα, ἄπλωσες χέρι κ' ἔσπασες πόρτες.»

Σ75/γ18-19: «Ὁ ἓνας ἐγδερνε τὸ λαὸ καὶ σήκωνε ἄδικα φόρους.»

Ψ: Ἐγὼ γιὰ ρωμαϊκὸ τῶχω ἀφτό. Ἐσύ; Ὁ ψωροχατζηδάκις βγήκε νὰ πῆ πῶς εἶναι ξενισμός, lever des impôts.

Ε: Χέστονε

Στην έκδ. 1905: «Ὁ ἓνας ἐγδερνε τὸ λαὸ καὶ τοῦ ἔβαζε ἄδικα φόρους.»

Σ150/γ18-19: «[...] κι άκούσαμε κρότο φοβερό ποῦ μᾶς ξέσκιζε τᾶφτιά.»

Ψ: σὰ γαλλισμός;

Ε: ἕνα θόρυβο φοβερό ποῦ μᾶς τρόμαξε [...] οἱ φωνές δὲν κάμνουν κρότο. Οἱ πορδές, μάλιστα.

Ψ: Τὴν πορδίτσα σου, μάστορη! Ἐγὼ θαρρῶ πῶς τὸ τρόμαξε εἶναι σαχλὸ ἐδῶ. Θέλει κάτι πιὸ δυνατό καὶ γὰ λέω πῶς τὸ ρωμαϊκό déchirer les oreilles εἶναι μᾶς ἔβγαλε τᾶφτιά. Τί λές μωρὲ πορδαρά;

Ε: Καλά–

Στην ἐκδ. 1905: «[...] κι άκούσαμε θόρυβο φοβερό ποῦ μᾶς ἔβγαλε τᾶφτιά.»

(3) Λοιπές διαφοροποιήσεις

Σ92/γ8-9: «Γίνουμαι σὰν τὸν ἀρχαῖο μας τὸ γίγα, ὅταν ἄγγιζε τὴ γίς.»

Ε: αὐτὸ τὸ ὅταν φέρνει παραπολλές χασμωδίες.

Ψ: οἱ χασμωδίες ἀφτὲς ποῦ λές εἶναι παραμύθια· τῆς γλώσσας μας ἄρμονία καὶ στολίδι.

Στην ἐκδ. 1905: Δεν κάνει καμία ἀλλαγὴ.

Σ196/γ3-5: «[...] πῶς νὰ χωρέση τὸ κεφάλι τοῦ ἀθρώπου πιώτερη μάθηση, πιώτερες γνῶσες [...]»

Ε: τί εἶναι ἡ διαφορὰ μεταξύ μάθηση καὶ γνῶσες; κατὰ τὸ ταπεινούτσικό μου τὸ κεφαλάκι αὐτὰ τὰ δευτερώματα ἀδυνατίζουν τὸ ὕφος

Στην ἐκδ. 1905: Δεν κάνει καμία ἀλλαγὴ.

6 Επίλογος – Μελλοντικὴ ἔρευνα

Σύμφωνα με τις παραπάνω παρατηρήσεις, διαπιστώνουμε πὼς ἡ συγκεκριμένη ερευνητικὴ προσέγγιση τοῦ ἔργου *Το Ταξίδι μου* τοῦ Ψυχάρη ἀποτελεῖ μία ἐξαιρετικὴ πρόκληση γιὰ τὴ συγκριτικὴ μελέτη λογοτεχνικῶν κειμένων-αρχειακῶν τεκμηρίων-ψηφιακοῦ υλικοῦ.

Τα ὑπὸ ἔρευνα τεκμήρια δίνουν τὴ δυνατότητα γιὰ μία ολοκληρωμένη ψηφιακὴ ἐκδοση τοῦ *Ταξιδιοῦ* με ἐπισημειωμένες τις παρεμβάσεις, τις ἀλλαγές, τις διορθώσεις καὶ τὰ σχόλια ποῦ ἀφοροῦν τὸ μνημειώδες αὐτὸ ἔργο τοῦ δημοτικισμοῦ, προκειμένου νὰ ἀναδειχθοῦν πολυποικίλες πληροφορίες γιὰ τὴ συγγραφή καὶ τὴν ἐκδόσή του. Επιπροσθέτως, στὴν ψηφιακὴ ἐκδοση τοῦ ψυχαρικοῦ πεζογραφήματος, στόχος εἶναι καὶ ἡ δυνατότητα διασύνδεσης με ἐπικουρικὸ υλικὸ ποῦ φυλάσσεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ σε ἄλλους φορεῖς, με ἀπώτερο σκοπὸ νὰ φωτιστεῖ τόσο τὸ ἔργο ὅσο καὶ ὁ κόσμος τοῦ συγγραφέα.

Ἰδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ἡ προσέγγιση τοῦ ἔργου καὶ μέσα ἀπὸ παράλληλη χρῆση σωμάτων κειμένου, γιὰ νὰ διαπιστωθοῦν σημαίνουσες συνάφειες λέξεων καὶ πιθανὴ σχέση τους με τις παρεμβάσεις τοῦ συγγραφέα.

Τέλος, ἡ ψηφιακὴ ἀποτύπωση τοῦ *Ταξιδιοῦ* τοῦ Ψυχάρη, ἀναπλαισιωμένη τόσο με υφολογιστικά εργαλεῖα γιὰ τὴ δημιουργία συμφραστικῶν πινάκων λέξεων, ὅσο καὶ με ἐπιστημονικὸ σχολιασμό σε ἐρμηνευτικὸ, λεξιλογικὸ καὶ πραγματολογικὸ ἐπίπεδο, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ πλήθος φιλολογικῶν, λογοτεχνικῶν, γλωσσολογικῶν καὶ λεξικολογικῶν ερευνῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀξιοποιηθεῖ γιὰ δημιουργικὴ ἀνάγνωση στὴν ἐκπαίδευση, ἀναδεικνύοντας πρωτότυπες παραμέτρους ἐφαρμογῆς τῶν Ψηφιακῶν Σπουδῶν στὶς Ἀνθρωπιστικὲς Ἐπιστήμες.

Βιβλιογραφία

- Βλασσοπούλου, Μαρία (επιμ.). 2015. *Ψυχάρης, Αντάρτης (από τη ζωή μου)*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.
- Βλασσοπούλου, Μαρία (υπό έκδοση). «Ελληνογαλλικά αποτυπώματα στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων: Ο Ψυχάρης, Ρωμίος και Γάλλος, στη Μπενάκειο Βιβλιοθήκη». *Πρακτικά ελληνογαλλικής ημερίδας Γαλλία-Ελλάδα 1915-1995, αρχεία-ιστορία-μνήμη*, Αθήνα: Γενικά Αρχεία του Κράτους. Βλ. στο https://www.academia.edu/40245160/Ελληνογαλλικά_Αποτυπώματα_στη_Βιβλιοθήκη_της_Βουλής_των_Ελλήνων_Ο_Ψυχάρης_Ρωμίος_και_Γάλλος_στη_Μπενάκειο_Βιβλιοθήκη [Τελευταία πρόσβαση: 31 Μαΐου 2020].
- Δημητρούλια, Ξανθίπη & Αικατερίνη Τικτοπούλου, 2015. *Ψηφιακές λογοτεχνικές σπουδές*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Καρατζάς, Σταμάτης Κ., & Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος (επιμ.). 1988. *Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών: Ι. Γιάννη Ψυχάρη και Αργύρη Εφταλιώτη Αλληλογραφία, 716 γράμματα (1890-1923)*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Κριαράς, Εμμανουήλ. 1981. *Ψυχάρης, ιδέες, αγώνες, ο άνθρωπος*. Αθήνα: Εστία.
- Κριαράς, Εμμανουήλ. 2004. «Ψυχάρης-Πάλλης-Εφταλιώτης. Αγώνες και φιλία· διαφωνίες και συγκρούσεις». Στο *Ανιχνεύσεις. Γλωσσικά και φιλολογικά μελετήματα. Συμβολή στο χρονολόγιο του δημοτικισμού*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη – ΑΠΘ, 54-70.
- Psichari, Jean. 1866-1889. *Essais de Grammaire Historique Néogrecque*. Paris: Ernest Leroux.
- Σετάτος, Μιχάλης. 2005. «Ο Ψυχάρης και η κοινή νέα ελληνική». Στο Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη (επιμ.), *Ο Ψυχάρης και η εποχή του. Ζητήματα γλώσσας, λογοτεχνίας και πολιτισμού*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 45-51.
- Σιχάνη, Άννα-Μαρία. 2012. «Ηλεκτρονικές εκδόσεις και Νεοελληνική Λογοτεχνία. Το ψηφιακό μέλλον των εκδόσεων είναι εδώ». *Διαβάζω*, 530 (2012), 93-97.
- Ψυχάρης, Γιάννης. 1888. *Το Ταξίδι μου*, Α΄ έκδοση. Αθήνα: Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού.
- Ψυχάρης, Γιάννης. 1901. *Για το Ρωμαϊκό Θέατρο*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Ψυχάρης, Γιάννης. 1905. *Το Ταξίδι μου*, Β΄ έκδοση. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Ψυχάρης, Γιάννης. 1906. *Ρόδα και Μήλα*, τόμ. Γ΄: Απολογία. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Ψυχάρης, Γιάννης. 1923. «Ο Αργύρης Εφταλιώτης». *Νουμάς* (Ιούλιος-Σεπτ. 1923), 465-467.
- Ψυχάρης, Γιάννης. 1926. *Το Ταξίδι μου*, Γ΄ έκδοση. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Ελευθερουδάκης.
- Ψυχάρης, Γιάννης. 1928. *Οι Ψυχάρηδες (Τα Γενεαλογικά μου)*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος.
- Φλεριανού, Αικατερίνη. 2011. «Η Βιβλιοθήκη Ψυχάρη και οι περιπέτειες της δωρεάς». *Τα Ιστορικά*, τχ. 55 (Δεκέμβριος 2011), 463-482.